

СКАЗ ЯК ДВУХБАКОВАЯ СІНТАКСІЧНАЯ АДЗІНКА

Сказ, які з'яўляецца адной з асноўных сінтаксічных адзінак, арганізаваны са слова ці спалучэння слоў і служыць для выражэння асобнай думкі або пачуцця. Асноўнай прыметай сказа выступае прэдыкатыўнасць, якая складаецца са значэння аб'ектыўнай мадальнасці і сінтаксічнага часу (асноўныя граматычныя значэнні сказа). Кожны сказ мае пэўную інтанацыйную аформленасць. Пры гэтым неабходна памятаць, што сказ выступае як семантыка-граматычнае адзінства, сутнасць якога заключаецца ў наступным: «прэдыкатыўнасць, г. зн. агульнае граматычнае значэнне сказа, перадаецца пры дапамозе розных граматычных форм (структур), якія выбіраюцца ў адпаведнасці з патрэбнай семантыкай» [1, с. 18]. У дадзеным выпадку семантыка разумеецца абагульнена (як сінтаксічная семантыка) у адрозненне ад канкрэтнага зместу асобнага сказа-выказвання, які залежыць ад яго лексічнага напаўнення. Так, у канструкцыях, якія граматычна парознаму аформлены (пры дапамозе двухсастаўнага і аднасастаўнага сказаў), можа выражацца аднолькавае па семантыцы значэнне: *Ён дома не быў...* [2, с. 58] і *Яго дома не было* (у дадзеным выпадку выражаецца значэнне адсутнасці асобы). На думку Н.С. Валгінай, «розныя сінтаксічныя структуры сказаў перадаюць розную сінтаксічную семантыку, хоць змястоўным «матэрыялам» гэтых паведамленняў можа быць адзін і той жа факт рэчаіснасці» [1, с. 18].

Неабходна падкрэсліць, што ў апошні час асабліва ўвага надаецца апісання значэння сінтаксічных адзінак, у першую чаргу сказа. Цікавасць да семантыкі сказа абумоўлена тым, што «менавіта ў сказе змяшчаецца той аб'ект, раскрыццём прыроды якога заняты ў цяперашні час многія навукі, звязаныя з вывучэннем працэсаў камунікацыі» [3, с. 3]. Сінтаксіс, у задачы якога ўключаецца даследаванне структуры сказа, звычайна абмяжоўваўся вывучэннем яго фармальнага боку безадносна да семантыкі. Праблема сувязі паміж семантыкай і сінтаксісам з'яўляецца тым аспектам даследавання моўнай структуры, які выклікае шмат спрэчак, але паранейшаму прыцягвае ўвагу моваведаў. Асаблівую цікавасць, на нашу думку, уяўляе сабой праблема суадносін сінтаксісу і граматыкі, у прыватнасці, семантычнай і граматычнай арганізацыі простага сказа.

Сказ з'яўляецца прэдыкатыўным моўным знакам, а любы знак характарызуецца двухбаковасцю, таму і сказ мае два бакі: фармальны (граматычны) і змястоўны (семантычны).

Неабходнасць вывучэння ўзаема сувязі семантычнага і граматычнага бакоў сказа ўзнікла ў сувязі з тэорыяй сінтаксічных трансфармацый, якая грунтуецца на паняцці семантычнай эквівалентнасці сказаў з розным граматычным афармленнем, што адлюстравана вышэй. Выбар намі ў якасці матэрыялу даследавання беларускіх народных песень абумоўлены тым, што аналіз мовы фальклору мае вялікае значэнне для вывучэння гісторыі мовы. Сінтаксічны лад беларускай народнай песні склаўся на аснове дыялектна-размоўнага сінтаксісу і ўяўляе сабою вынік яго трансфармацыі ў адпаведнасці з патрабаваннямі эстэтычнага характару.

Кожны сказ мае сваю сэнсавую арганізацыю. У сказе можна паведаміць пра любую жыццёвую сітуацыю, з’яву, падзею, а таму разнастайнасць зместу сказаў, якія ўжываюцца чалавекам у працэсе камунікатыўных зносін, практычна неабмежаваная. І менавіта інфарматыўны змест сказа з’яўляецца асноўнай праблемай семантычнага сінтаксісу. Пры семантычным падыходзе выкарыстоўваюцца «два шляхі даследавання: «ад значэння» і «ад формы». Пры першым падыходзе даследуецца разнастайнасць форм, якія выражаюць пэўнае значэнне, структурна-граматычную разнастайнасць сказаў аднаго зместу» [4, с. 4]. Напрыклад, значэнне стану чалавека або іншай жывой ці нежывой істоты можа выражацца такімі граматычнымі канструкцыямі: *Гэй, я, маладзенька, горка плакала* [5, с. 104]; *Як каноплі цяжка ў балочце гнілі, / То яшчэ мне цяжэй за нялюбым жыці* [5, с. 142] і інш. Пры другім падыходзе «аналізуюцца разнастайнасць значэнняў, якія выражаюцца адной формай» [4, с. 5]. Так, пры дапамозе спрагальнай формы дзеяслова ў прэдыкаце можа выражацца рознае значэнне: *Як ішла я на падгор’ю, плачуць людзі на бяздоллю* [5, с. 152] (у першай частцы складанага сказа выражаецца значэнне руху, у другой – стану); *Я думала, што мой мілы не чуе, / Ён на мяне дубіну рыхтуе* [5, с. 116] (значэнні мысленчай дзейнасці, успрыняцця, працэсуальнага дзеяння) і г. д. Такім чынам, можна пагадзіцца з думкай А. Я. Міхневіча, згодна з якой сутнасць семантычнага сінтаксісу «можа быць раскрыта пры супастаўленні двух аднолькава афармленых, але ў плане сінтаксічнай семантыкі па-рознаму інтэрпрэтуемых выразаў (сінтаксічных амонімаў)» [6, с. 1].

Разгледзім дзве сінтаксічныя канструкцыі: *Асудзілі мяне людзі, / Ой, ды з ножак да галавы* [5, с. 151] і *Занёс мяне дурны розум / Ё чужую старону* [5, с. 35]. У дадзеных пабудовах нас будзе цікавіць словаформа ў В. склоне ‘мяне’, якая ў першай канструкцыі выступае як семантычны аб’ект, а ў другой – як семантычны суб’ект. Калі ж параўнаць назоўнікі ‘людзі’ і ‘розум’, якія стаяць у Н. склоне і з’яўляюцца граматычнымі суб’ектамі (дзейнікамі), то можна прыйсці да высновы, што граматычны суб’ект ‘людзі’ супадае з семантычным суб’ектам (гэты назоўнік абазначае асоб, якія здольныя да выканання пэўнага дзеяння), а граматычны суб’ект ‘розум’ не з’яўляецца семантычным суб’ектам, а ўваходзіць у склад семантычнага прэдыката ‘занёс розум’ (назоўнік ‘розум’ абазначае адцягненае паняцце, якое не здольнае выконваць канкрэтныя дзеянні, накіраваныя на іншыя прадметы). Адсюль вынікае, што семантычнае адрозненне паміж прыведзенымі канструкцыямі вызначаецца прыналежнасцю словаформ, якія нас цікавяць, да розных лексіка-граматычных разрадаў.

Семантычны і граматычны сінтаксіс – гэта «два цесна звязаныя аспекты апісання сказа, таму што размова ідзе аб двухадзінстве змястоўнага і фармальнага бакоў сінтаксічных адзінак» [7, с. 43]. Трэба адзначыць, што семантычная структура сказа можа супадаць з граматычнай структурай, а можа і адрознівацца складам сваіх кампанентаў. Так, у канструкцыі *А пад гаем, гаем, / Гаем зеляненькім, / Там арала дзяўчыніца / Канём вараненькім* [2, с. 113] семантычная структура супадае з граматычнай (‘дзяўчыніца’ – суб’ект; ‘арала’ – прэдыкат). У сказах жа тыпу *Мне ноч начаваці, касу таргаваці...* [2, с. 269] семантычная і граматычная структура не супадаюць нават па колькасным складзе кампанентаў. З фармальна-граматычнага боку дадзены сказ з’яўляецца аднаасастаўным інфінітыўным (граматычны суб’ект адсутнічае), а з семантычнага боку – двухасастаўным (‘мне’ – семантычны суб’ект; ‘начаваці’, ‘таргаваці’ – семантычныя прэдыкаты).

Семантычная і граматычная арганізацыя любога сказа мае свой набор кампанентаў, якія складаюць асноўны сэнс паведамлення. У семантычнай структуры такія кампанентамі з’яўляюцца суб’ект, прэдыкат, аб’ект, атрыбут і канкрэтызатар, якім у граматычнай структуры адпавядаюць дзейнік, выказнік, дапаўненне, азначэнне і акалічнасць.

Яскрава праяўляецца адрозненне семантычнага і граматычнага бакоў сказа пры разглядзе, напрыклад, паняцця семантычнага суб’екта і яго суаднесенасці з граматычным суб’ектам (дзейнікам). Безумоўна, часцей за ўсё семантычны суб’ект і дзейнік супадаюць: *Я прыйшоў да цябе / Распрасіціся* [2, с. 218]. Аднак сустракаюцца выпадкі, калі: 1) семантычны суб’ект не супадае з граматычным: *Як на мяне, маладую, / Няславянська выйшла* [2, с. 116]; *А ў Тацяны сэрца вяне* [2,

с. 56]; 2) семантичны суб'ект існуе ў сказе, а граматычны суб'ект адсутнічае: *Як мне, селезню, вясёламу быць* [2, с. 229].

Такім чынам, адносіны паміж фармальным і змястоўным бакамі сказа ў цэлым з'яўляюцца асіметрычнымі, што выяўляецца ў адсутнасці ўзаемнай адназначнасці паміж імі, г. зн. «адна фармальная структура можа быць носбітам некалькіх розных семантичных структур і адна семантичная структура можа выяўляцца некалькімі рознымі фармальнымі структурамі» [8, с. 4]. Раскрыццё пытання ўзаемасувязі паміж семантичным і граматычным сінтаксісам непасрэдна звязана з вывучэннем важнейшай функцыі мовы як сродку зносін паміж людзьмі. Праблема семантичнай і граматычнай арганізацыі сказа даволі складаная, і яе даследаванне звязана з няспыннымі новымі пошукамі. Трэба памятаць, што пры аналізе сказаў розных тыпаў заўсёды трэба ўлічваць іх фармальнае афармленне і змест.

Спіс выкарыстаных крыніц

- 1 Валгина, Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высш. шк., 1991. – 432 с.
- 2 Песні пра каханне / пад рэд. А. С. Фядосіка, Г. І. Цітовіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.
- 3 Богданов, В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – 204 с.
- 4 Бондарь, Н. А. Структурно-семантическая характеристика предложений с предикатами лексико-семантической группы глаголов изменения : автореф. дис. ... канд. филологич. наук : 10.02.01 / Н. А. Бондарь. – Киев, 1990. – 24 с.
- 5 Сямейна-бытавыя песні / склад. І. К. Цішчанка ; склад. муз. часткі Г. В. Таўлай ; рэд. тома А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 752 с.
- 6 Михневич, А. Е. Проблемы семантико-синтаксического исследования белорусского языка : автореф. дис. ... д-ра филологич. наук : 10.02.01 / А. Е. Михневич. – Минск, 1976. – 44 с.
- 7 Москальская, О. И. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе / О. И. Москальская // Вопросы языкознания. – 1973. – № 6. – С. 33–43.
- 8 Арват, Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения / Н. Н. Арват. – Черновцы, 1976. – 68 с.